

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FAİQ ELMAN OĞLU XUDANLI

FRANKFURT MƏKTƏBİNİN SOSIAL FƏLSƏFƏSİ

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

**Dissertasiya işi AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq
İnstitutunun “Sosial fəlsəfə” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: **Fərman Qəhrəman oğlu İsmayilov**
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Mövsüмова Lalə Cəfər qızı**
fəlsəfə elmləri doktoru

Bağirov Zaur Siyavuş oğlu
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti (“Azərbaycan
tarixi və ictimai elmlər” kafedrası)

**Müdafiə “_22_” _10_ 2013-cü il saat _____ Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.**

**Ünvan: Bakı-Az-1143, Hüseyn Cavid prospekti, 31. AMEA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və
Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı**

**Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq olar.**

Avtoreferat “_” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**D.01.115 Dissertasiya Şurasının elmi katibi
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru:**

S.A. Həsənova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Frankfurt məktəbi sosial-fəlsəfi cərəyan kimi müasir Qərb fəlsəfəsinin, xüsusilə, marksizminin ən nüfuzlu istiqamətlərindən biri kimi bu gün də özünün nəzəri və praktiki cəhəti ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb XX əsrin 30-cu illərində təşəkkül taparaq, sosial-fəlsəfi fikrin sol radikal qanadı olaraq Frankfurt sosial tədqiqatlar institutunda toplanmış intellektualları ətrafında birləşdirə bilmişdir. Frankfurt məktəbi F.Veil, F.Pollak və sonralar “Sosial araşdırmalar institutu”nun direktoru olan M.Horkhaymerin birgə əməyi nəticəsində meydana gəlir. Məktəbin birinci nəslə öz təlimlərini neomarksizim adlandırırdılar. Onlar öz konseptual ideyalarını şərh edərkən Marksa müraciət edirdilər. Belə ki, məktəbin nümayəndələri XX əsrin 20-30-cu illərinin dərin ideoloji sarsıntılarından çıxış yolunu Marksın təlimində görürdülər. Lakin bununla belə birinci nəslin nümayəndələri Marksın bir sıra sosial-fəlsəfi fikirlərini qəbul etməmiş, yeni marksizmin - neomarksizmin yaranmasında ısrarlı olmuşlar. Bu nəslin yaradıcılığı Frankfurt məktəbinin sonrakı inkişafına önəmli təsir göstərmiş, bununla da məktəbin sosial-fəlsəfi ideyaları və konsepsiyaları müasir Qərbin intellektual varlığında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Frankfurt məktəbinin başlıca ideya arsenalına “neqativ dialektika”, “cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi” və “birölcülü insan” konsepsiyaları daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Frankfurt fəlsəfi məktəbini təmsil edənlər Marksın sosioloji görüşlərinə tənqidi yanaşmış, onun sosial-fəlsəfi baxışlarını, xüsusilə, özgələşmə haqqındakı təlimini Frankfurt məktəbinin ideoloji platformasına uyğun şəkildə inkişaf etdirmişlər.

Mövzunun aktuallığının mühüm cəhətləri vardır. Müasir cəmiyyətlər total böhran keçirir. İntellektuallar isə böhranın səbəblərini araşdırmağa çalışır və bunun üçün ideya mənbələri, arqumentlər sistemi axtarırlar ki, cəmiyyəti total özgələşmədən qurtulsun. Bu məqsədlə onlar müxtəlif fəlsəfi və sosial sistemlərə, psixoloji təlimlərə, xüsusilə, psixanalizə müraciət edirlər. Və bu prosesdə onlar yeni sosial-siyasi, fəlsəfi, psixoloji, antropoloji və s. ideyalar irəli sürürlər ki, bunlar məhz Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinə məxsus fikirlərdir və cəmiyyət üçün faydalı, gərəklidir. Azərbaycan da dünya sisteminin bir elementi kimi həmin ideyalardan tənqidi şəkildə istifadə edə bilər ki, fəlsəfi fikrin inkişafında önə çıxarsın. Bu mənada Frankfurt məktəbinin ideyalarına bütün dünyanın zəka sahibləri müraciət edir və biz də bu prosesdən

kənarda qala bilmərik. Mövzunun aktuallığı fikrimizcə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ən yeni dövr Azərbaycan fəlsəfi fikrində Frankfurt fəlsəfi məktəbi ayrıca problem kimi öyrənilməmişdir. Doğrudur, keçmiş SSRİ məkanında yaşayıb-yaradan filosof və sosioloqlar bu problemə dair əsərlər yazsalar da, həmin əsərlərdə təhrifedici sovet metodologiyasının təsiri hiss olunur. Azərbaycana gəldikdə, bu problem tamamilə yenidir. Cəmiyyətimiz Qərbə inteqrasiya prosesi yolunu tutub, bu proses isə ideyaların obyektiv tənqidi şəkildə mənimsənilməsindən başlamalıdır. İdeyaları obyektiv tənqidi şəkildə mənimsəməyə yeni cəmiyyət quruculuğunda uğur qazana bilmərik.

2. Azərbaycanda marksizim olmuşdur, lakin onun daha müasir və aktual istiqaməti olan neomarksizim özünə heç vaxt yer tapmamışdır, bu isə vacibdir. Neomarksizim kimi mühüm bir sosial-fəlsəfi məktəbin yeni metodologiya, obyektiv tənqidi-sinergetik baxımdan öyrənilməsi müstəsna, nəzəri-praktik əhəmiyyət kəsb edir. Təfəkkürümüz marksizmin təsirindən, ideoloji doqmalardan xilas olmasa, xalqımız müasir fəlsəfi ideyalar sistemində müstəqil düşünən subyekt kimi təqdim edilə bilməz.

3. Milli fəlsəfi düşüncəmizdə neomarksizim və freydomarksizim cərəyanları dəyərinə tədqiq edilməmişdir. Halbuki, bu cərəyanların metodları və metodologiyası sosial-siyasi, fəlsəfi-psixoloji, elmi, nəzəri-praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir. Çünki bununla düşüncə tərzimizi və mədəni varlığımızı xeyli zənginləşdirə bilərik. İntellektual varlıqda sıçrayışlar olmur, o tənqidi təfəkkür prosesində kamilləşir; abstraktdan konkretə doğru yüksəlir. Məhz bu səbəbdən frankfurtçuların konsepsiyalarını nəzərdən keçirərkən seyrçi mövqeyi tutmur, əksinə, hər bir problemin həllinə yanaşarkən Azərbaycan gerçəkliyini nəzərə alır və bu ideyaların məhz onun tərəqqisinə xidmət etməsi üçün yollar axtarır, onlardan istifadə etmək üçün fəlsəfi zəmin hazırlamağa çalışırıq.

4. Məlumdur ki, sovet fəlsəfə elmi özgələşmə problemini yalnız kapitalizm siyasi-iqtisadi reallıqları ilə məhdudlaşdırır, tədqiqata yanlış metodologiya təklif edirdi. Problemin sosial köklərinin açılmasında Frankfurt sosial-fəlsəfi məktəbinin təcrübəsinin metodoloji baxımdan öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbin nümayəndələri (E. Fromm) özgələşməni aradan qaldırmağın, ümumiyyətlə, sağlam cəmiyyətin qurulması üçün cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərini tənzimləyən düzgün təlimin mövcudluğunu mühüm hesab edir. Belə bir konsepsiyayı məktəbin nümayəndələrinin fəlsəfi görüşlərində tapmaq olar. Tədqiqatda məqsədimiz onu təhlil edib tənqidi şəkildə mənimsəmək və Azərbaycan

gerçəkliyi üçün ondan maksimum faydalanmaqdır. Sözügedən ideyaların öyrənilməsi vacib məsələdir. Frankfurt məktəbinin sosial fəlsəfəsinin öyrənilməsində məqsəd, cəmiyyətimizin intellektual varlığının inkişafı üçün zəruri olan ideyalar xəzinəsinə öz töhfəmizi verməkdən ibarətdir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Frankfurt fəlsəfi məktəbinin öyrənilməsi ilə bağlı çox sayda maraqlı, bəzən də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən məzmunlu və faydalı tədqiqat işləri işıq üzü görmüşdür. Qeyd edək ki, müharibə illərində və ondan sonra məktəbin nümayəndələri alman faşizminə qarşı mübarizə aparır, Hitlerin kultu və antisemitizm problemlərinin təhlilinə, hakimiyyətin şəxsiyyət üzərində hökmranlıq məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. 50-ci illərin sonlarında yeni “Qərb marksizmini” yaratmaq cəhdləri frankfurtçuların başlıca tədqiqat mövzusu olur və xüsusilə A.Şmidtin M.Horkhaymerin kitabına yazdığı “Giriş-də”¹, “Marks və Engelsin biliklərini daha da inkişaf etdirmək lazımdır” kimi mülahizəsi Qərbin sosial tədqiqatlarında böyük rezonans doğurdu². Bu müəlliflər üçün yeni marksizmə meyil, insan, cəmiyyət, etika, texnika və s. problemlərin həlli yollarının axtarılması istiqamətində sol radikal çıxışlara bəraət qazandırılması üçün zəruri bir addım idi.

Sovet dövrünün filosofları və sosioloqları, bütövlükdə, Frankfurt məktəbinin sosial-fəlsəfi mövqeyini, neofreydizmi, neomarksizmi və freydomarksizmi “dərindən” tənqidini vermişlər. Məktəbin sovet opponentlərindən V.Q. Foqeler, T.İ. Oyzerman, İ.S. Narski, Q.İ. İvanov, M.V. Vakovlev, A.S. Qarbuzov, V.İ. Qaradja, və B.N. Bessonov “Frankfurt məktəbinin sosial fəlsəfəsi” toplusunda V.İ. Leninin “marksizmin düşmənləri məğlub olanda marksizmin qiyafəsini geyirlər” devida çıxış edərək Frankfurt məktəbinin səmərəli ideyalarını nəinki təqdir etmişlər, əksinə, bunu marksizmin təhrifi kimi qiymətləndirmişlər. Sözügedən toplunun müəllifləri ancaq siyasi məqsəd güdərək Frankfurt məktəbinin “tənqidi nəzəriyyə”sinin əsas nümayəndələrinin, xüsusilə T.

Adornonun neqativ dialektikasının¹, E. Frommun fəlsəfəsində insan konsepsiyasının² tənqidini tarixin materialist anlayışı mövqeyindən çıxış edərək rədd etmişlər.

V.Koxanovski və V.Yakovlev “Fəlsəfə tarixi”ndə Frankfurt məktəbinin XX əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapdığını, məktəbin görkəmli nümayəndələri kimi isə Maks Horkhaymer, Teodor Adorno, Herbert Markuze, Erik Fromm və Yurgen Xaberması göstərirlər. Müəlliflər Frankfurt məktəbinin inkişafında üç mərhələni – Avropa, Amerika və Qərbi Avropa mərhələsini vurğulayaraq hər mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu və adıçəkilən mütəfəkkirlərin Frankfurt sosial fəlsəfəsinin təşəkkülü və inkişafında rolunu xüsusilə qeyd edirlər. Onların fikrincə, məktəbin inkişafının Amerika mərhələsi tənqidi nəzəriyyənin konstruktiv forma daşması ilə səciyyəvidir. Bu dövrdə E.Frommun “Azadlıqdan qaçış” və H.Markuzenin “Zəka və inqilab” əsərləri meydana gəlir. Marksı Freydin psixanalizi mövqeyindən şərh edən Fromm insanın özündən özgələşməsi problemini həll etməyə cəhd göstərir. H.Markuze isə dialektikanın tarixi reallığa, cəmiyyət və insan probleminin həllinə tətbiqi imkanını nəzərdən keçirir.

Sovet dövrü müəlliflərindən E.V.Batalov, H.M.Berejnıy, B.N.Bessonov, Y.N.Davidov, T.İ.Oyzerman, A.İ.Titarenko və s. Frankfurt məktəbinin fəlsəfi təlimlərinin müxtəlif problemlərinə toxunmuş, bu problemlərin sosial mahiyyətini aşkarlamağa cəhd göstərmişlər. Eyni zamanda müasir dövrdə Martin Jay, Fred Dallmayr, David Held, Duglas Kellner, Thomas Mccarthy, Phil Slater və başqalarının işlərini Frankfurt məktəbinin obyektiv öyrənilməsi baxımından yüksək qiymətləndirilməlidir.

Frankfurt məktəbinin, xüsusilə H.Markuzenin görüşlərinin araşdırılması xarici marksist filosofların da əsərlərində mühüm yer tutur. Bu baxımdan R.Şteyqervaldın Herbert “Herbert Markuzenin “Üçüncü yolu” əsəri təqdirəlayiqdir³. R.Şteyqervaldın adı çəkilən əsərini müasir

¹ Horkheimer M. Kritische Theorie. Eine Dokumentation. Hrsq van A. Schmidt. Bd II. Frankfurt M. 1968, 336 s.

² Adendoroth W/ Bemerkungen zu den Differenzen zwischen den studentischen Oppositionen und Jürgen Habermas – Markistische Blätter. Frankfurt M. 1968, №6 ; Beyer W.R Hier Kritiken; Heiderqer, Sartre, Adorno, Lukacz. Köln, 1970 ; Banerman R. Rötscher H.Y. – Zur Marksverfölschung der “Kritischen Theorie” der Frankfurter Schule- Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1971, №12; Gerlach H. Politik, Philosophie und Soziologie in westdeutschen staatspolitischen. System – «Deutsin Zeitschrift für Philosophie, 1970

¹ Адорно Т.В. Негативная диалектика. М.: «Научный мир», 2003, 374 с.

² Баталов Е. В. «Новые левые» и Герберт Маркузе. М.: «Знание», 1970; Давыдов Ю.Н. Негативная диалектика «Негативной диалектики» Адорно. Советская музыка, 1970. №4; Титаренко А. И. Эрих Фромм в оковах иллюзии. Вопросы философии, 1964, №10

³ Штейгервальд Р. «Третий путь» Герберта Маркузе. М.: «Международные отношения», 1971, 341 с.

neofreydizm və markuzeçiliyin tənqidində bir mərhələ kimi qiymətləndirmək gərəkdir.

Frankfurt məktəbi nümayəndələrinin fəlsəfi görüşləri Azərbaycan fəlsəfəsində az araşdırılan sahələrdəndir. Bu istiqamətdə R.Mehdiyev, S.Xəlilov, F.İsmayılov, Ə.Abbasov, Z.Hacıyev, İ.Rüstəmov, Q.Abbasova və başqalarının tədqiqatları bu və ya digər formada rast gəlmək olur. Akademik R.Ə.Mehdiyev məsələni belə qoyur ki, biz bir millət olaraq Qərbin fəlsəfi irsinə biganə qala bilmərik, əks təqdirdə bizim Qərbə integrasiyamız söz olaraq qala bilər. Bunun üçün isə Şərqi və Qərbin fəlsəfi-sosial fikri tənqidi şəkildə mənimsənilməlidir¹.

J.P.Sartın yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən S.Xəlilov ilk dəfə olaraq bu mütəfəkkirin düşüncələrinin C.Cabbarlının özgələşmə anlayışı ilə müqayisəli xarakteristikasının nəzəri təhlilini verir. Həqiqətən də, istər Sartrdə (onun “Ürək bulantısı”), istərsə də C.Cabbarlıda (“Oqtay Eloğlu” əsəri) qaldırılan özgələşmə probleminin motivləri Frankfurt məktəbinin insanın özgələşməsi ideyaları ilə səsleşir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinin sosial-fəlsəfi fikirləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. XX əsr Qərb fəlsəfəsinin əsas fikir cərəyanlarından olan Frankfurt məktəbinin təşəkkülü, əsas inkişaf mərhələləri, məktəbin görkəmli nümayəndələri olan M. Horkhaymer, T. Adorno, H. Markuze, E. Fromm, Y. Habermas və başqalarının sosial-fəlsəfi, etik, sosial psixoloji təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Frankfurt məktəbinin təşəkkülü və əsas inkişaf mərhələlərini sistemli şəkildə tədqiq etmək, onun sosial fəlsəfəsini araşdırmaqdır.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həllinə cəhd edilmişdir:

- Frankfurt sosial fəlsəfəsinə sistemli yanaşaraq bu məktəbin tarixi inkişaf mərhələlərini, onun fəlsəfi özəlliklərini təhlil etmək.
- Frankfurt məktəbinin XX əsr Qərb sosial fəlsəfəsinin inkişafına təsirini göstərmək, Qərb sosial fikrinin inkişaf meyillərini araşdırmaq.
- Frankfurt sosial fəlsəfəsində sağlam cəmiyyət ideyasını nəzərdən keçirmək.
- Sosiallaşma prosesində insan və solum problemlərinin dərkində

Frankfurt fəlsəfəsinin rolunu və metodoloji prinsiplərini təhlil etmək.

- Frankfurt məktəbi nümayəndələrinin fəlsəfi təlimlərində insan, cəmiyyət texnika, sivilizasiya, etika, özgələşmə və s. problemlərin qoyuluşu və həlli məsələlərinin izahını vermək.

- Frankfurt məktəbi və müasirlik problemini tədqiq etmək.

- Bu məktəbi təmsil edən filosofların ideyaları içərisində Azərbaycan gerçəkliyi, sosial və fəlsəfi fikrimiz üçün vacib olanları daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq və onların praktik həyata tətbiqi üçün tövsiyələr vermək.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən bir sıra məsələlər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən tədqiq edilsə də Azərbaycan sosial fəlsəfəsində Frankfurt məktəbinin fəlsəfi problemləri ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə təhlil edilir. Yeniliklər aşağıdakı müddələrdə əksini tapmışdır:

- Frankfurt məktəbinin tarixi inkişaf mərhələləri, onun fəlsəfi özəllikləri yeni metodologiya baxımından araşdırılır.

- Frankfurt məktəbi və XX əsr Qərb sosial-fəlsəfi fikrinin inkişaf meyilləri dialektik vəhdətdə təhlil edilir.

- Azərbaycanın ən yeni dövr fəlsəfəsində ilk dəfə olaraq sosiallaşma prosesində insan və solum problemləri Frankfurt məktəbi kontekstində tədqiq edilir.

- Frankfurt məktəbi nümayəndələrinin fəlsəfi konsepsiyalarında insan, sağlam cəmiyyət, texnika, sivilizasiya, etika və özgələşmə problemi müasir ictimai proseslər kontekstində araşdırılır.

Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada müqayisəli-tarixi, funksional sistemli, fənlərarası təhlil metodları əsas götürülmüşdür. Problemin təhlili ilə bağlı mövcud nəzəri konsepsiyalara, sosial-fəlsəfi təlimlərə, psixoloji araşdırmalara, xüsusilə özgələşmə, müasir cəmiyyətin sosial-inkişaf tendensiyalarının əks olunduğu tədqiqatlara, müasir Qərb fəlsəfəsinin pozitiv ideyalarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Araşdırmaların nəticələrindən müasir Qərb fəlsəfəsinin müxtəlif cərəyanlarını təmsil edən filosofların tədqiqində, habelə insan, mədəniyyət, cəmiyyət, texnika, solum, özgələşmə və s. problemlərin nəzəri məsələlər ilə məşğul olan tədqiqatçılar da istifadə edə bilər. Ali məktəblərdə Qərb fəlsəfəsi üzrə mühazirələrin hazırlanmasında dissertasiya işində qoyulmuş və həllinə cəhd edilmiş bəzi problemlərin şərhı üçün xeyli faydalıdır. Fəlsəfə ixtisasında “Frankfurt məktəbi və müasirlik” mövzusunda xüsusi kurs tədris edilərkən müəllifin bəzi araşdırmalarından istifadə gərəkli ola

¹ Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. B.: XXI-YNE, 2005, c.164

bilər. Ən vacibi odur ki, həmin ideyalardan bir oriyentir kimi üçün istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Sosial fəlsəfə şöbəsində hazırlanmış, müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş məqalə və tezislərində əksini tapmışdır. Dissertasiya işində irəli sürülən müəyyən mülahizələr elmi-praktiki konfransda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi Giriş, iki fəsil, beş yarım-fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müəllifin metodoloji yanaşma üslubu açıqlanır, dissertasiyanın elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın **“Frankfurt məktəbinin təşəkkülü və əsas inkişaf mərhələləri”** adlanan birinci fəslə iki yarım-fəsləli əhatə edir. Bu fəslin **“Frankfurt məktəbi Qərbin sosial-fəlsəfi sistemində yeni mərhələ kimi”** adlı yarım-fəslində Frankfurt məktəbinin təşəkkül tapmasının müqəddəm şərtləri, ona təsir göstərən müxtəlif mürəkkəb və ziddiyyətli amillər və cərəyanlar, bu məktəbin inkişaf mərhələləri ətraflı təhlil olunmuş, onun inkişaf yoluna nəzər salınmışdır.

Frankfurt məktəbinin təmsilçiləri öz fəlsəfi baxışlarına görə bir-birinə yaxın olan intellektualların birləşdiyi qrupun şərti adıdır. Onların əksəriyyəti 1930-cu illərdə Maks Horkhaymerin (1895-1969) və Teodor Adornonun (1903-1969) ətrafında birləşmişlər. Fəlsəfi ədəbiyyatda çox zaman Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinin görüşlərini ümumi şəkildə **“tənqidi nəzəriyyə”** adlandırırlar. Məktəbin nümayəndələri içərisində Veber Benyamin, Ernest Blox, Herbert Markuze, Erik Fromm və başqa filosoflar daxil idilər. Çox keçmədən həmin filosofların təşkilatlanması zərurəti meydana çıxdı və nəticədə Sosial Tədqiqatlar İnstitutu 1923-cü ildə Feliks Veilin maliyyə dəstəyi sayəsində yarandı. Müstəqil elmi mərkəz kimi yaranmış sosial araşdırmalar institutu Marks nəzəriyyəsinin tənqidi potensialını tədqiq etməyi özünün başlıca məqsədi hesab etmişdir. Şübhəsiz ki, institutda fəaliyyət göstərən intellektualların hamısı bu və ya digər dərəcədə Marksın təsirini duyulur, lakin onlar

özlərinin orijinal ideya və konsepsiyaları ilə marksizmin həddlərindən kənara çıxma bilmişdilər.

Frankfurt məktəbi özünün formalaşmasında bir neçə tarixi inkişaf mərhələlərini keçmişdir.

I Mərhələ: Sol radikal sosial-fəlsəfi fikrin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamış Frankfurt məktəbinin bu mərhələsini şərti olaraq Avropa dövrü və ya yaranma dövrü adlandırmaq olar.

İlkin olaraq Frankfurt məktəbi Feliks Veil, Frederik Pollak və Maks Horkhaymerin birgə səyi nəticəsində meydana gəlmişdir. Belə ki, 1922-ci ildə F.Veil Frankfurt Universitetin rektoruna **“Sosial araşdırmalar institutu”**nun yaradılması ilə bağlı memorandumu qələmə aldı. Burada o, institutun əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, ən əsası bu zaman məktəbin hər hansı siyasi partiyadan asılı olmadan inkişaf etdirilməsini qeyd etməyi unutmamışdır. O dövrün qaydalarına əsasən institutun direktoru mütləq professor elmi rütbəsinə malik olmaq lazım idi. Həmin dövrdə isə nə F.Veil nə F.Pollak nə də ki, Maks Horkhaymer professor elmi rütbəsi almamışdılar. Bu səbəbdən Feliks Veil instituta direktor olmaq üçün namizəd axtarışına çıxdı.¹ Məktəbin yaranmasında xüsusi xidmətləri olan Feliks Veil bir neçə professorla danışıqlar aparsa da, sonda Frankfurt-Maynda tanınmış avstro-marksist nəzəriyyəçi Karl Günberqi 1923-cü ildə Sosial araşdırmalar institutuna rəhbərlik etməyə dəvət etdi.

Karl Günberq SAI-nin ilk direktoru idi. **“O, katader-sosializm mövqeyində durmuş, öz əməkdaşlarını sosializmin tarixi və fəhlə hərəkatı sahəsində işləməyə istiqamətləndirmişdir. Bu problematikaya hələ 1911-ci ildə K.Günberqin nəşr etdirdiyi “Sosializm və fəhlə hərəkatının tarixi arxiv” jurnalı həsr olunmuşdur”**². XX əsr Qərb sosial fəlsəfi fikrinin inkişafında özünəməxsus yer tutan məktəb K.Günberqin sosial araşdırmalar institutunun bazasında 1923-1927-ci illərdə ilkin formalaşma mərhələsini keçir. Məktəbin əsas inkişaf dövrü isə 1930-cu ildə Maks Horkhaymerin Almaniyanın Frankfurt-Mayn universitetinin Sosial araşdırmalar institutuna rəhbərlik etməsi ilə başlasa da, buna qədər Maks Horkhaymer (1895-1973), Frederik Pollak (1894-1970), Herbert Markuze (1898-1979), Erik Fromm (1900-1980) və digərlərinin fəlsəfi

¹ Phil Slater. Frankfurt okulu. İstanbul: “Kabalçı yayınevi”, 1998, s.14,15

² Критика современной буржуазной теоретической социологии. М.: «Наука», 1977, с.2

baxışları 1920-ci illərdə formalaşmağa başlamışdır¹. 1933-cü ildə Almaniyada faşizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə Frankfurt məktəbi yeni, Amerika dövrü adlandırılacaq II mərhələyə keçmiş olur.

II Mərhələ: Amerika dövrü. Bu mərhələ problemlərin qoyuluşu, ona yanaşma üsulunun dəyişməsi və həlli ilə əlaqədardır. Faşizmin hakimiyyətə gəlməsi, Sosial araşdırmalar institutunun digər Avropa ölkələrinə və Amerikaya köçürülməsi ilə bağlı olaraq bu mərhələni şərti olaraq mühacirət mərhələsi də adlandırmaq olar.

Sosial tədqiqatlar institutunda rəhbərliyə M.Horkhaymerin təyin olunması, tanınmış intellektualların araşdırmalara cəlb olunması məktəbin, sözün əsl mənasında, yeni əsaslarla formalaşmasını şərtləndirmişdir. Maks Horkhaymer 1937-ci ildə işıq üzü görmüş “Ənənəvi tənqidi nəzəriyyə” proqram məqaləsini yazır. O, özünün nüfuzu və fəlsəfi platforması ilə Sosial araşdırmalar institutuna bir çox filosof və intellektualları cəlb edir. M.Horkhaymer institutun əməkdaşları ilə birlikdə məktəbin təşəkkülü və inkişafına güclü təkan verə bilmişdir. Həmin mərhələni məktəbin əsas inkişaf mərhələsi hesab etmək olar.

M.Horkhaymerin 1947-ci ildə “Şüurun pozulması”, 1949-cu ildə T.Adornonun “Yeni musiqi fəlsəfəsi”, onun ardınca 1950-ci ildə “Avtoritar şəxsiyyət”, Erik Frommun 1941-ci ildə “Azadlıqdan qacış”, elə həmin ildə H. Markuzenin “Zəka və inqilab” və sair fəlsəfi əsərləri intellektual dairələrdə böyük reaksiya doğurmuşdu. Dövrün xarakterik xüsusiyyəti və özəlliyi onunla əlamətdardır ki, məktəbin nümayəndələri totalitar rejimlərə, xüsusilə, alman faşizminə nifrət bəsləyir, plüralizm və demokratiyaya üstünlük verirdilər. Göstəriləndiyi kimi faşizm və onun nəticəsi olan II Dünya müharibəsi məktəbin həyatında təsiredici amillərdən biri oldu. Belə ki, müharibə bitdikdən sonra 1946-cı ildən başlayaraq məktəbin nümayəndələri Almaniyaya dönə bildilər.

III Mərhələ: 1950-ci ildə M.Horkhaymer və T.Adorno AFR-ə qayıtmaqla Frankfurt universitetində Sosial araşdırmalar institutunun fəaliyyəti bərpa olunur. Tezliklə Horkhaymer Frankfurt universitetinin rektoru seçilir, 1953-cü ildən isə instituta Adorno rəhbərlik etməyə başlayır. Lakin məktəbin tanınmış nümayəndələri Markuze və Fromm Almaniyaya geri dönmürlər. Onların okeanın o tayında fəaliyyətlərini davam etdirməsi məktəbin dünya fəlsəfəsinə və sosial ideyalarına təsir imkanlarını daha da artırırmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sosial araşdırmalar institutunun məkanca geri dönüşü ilkin çağlara qayıdış kimi

qəbul edilməməlidir. Bu dönüşdən sonra məktəbin nümayəndələri öz fəaliyyətlərini daha mükəmməl, daha ardıcıl və yeni çalarlarla zənginləşmiş formada davam etdirməyə başlayırlar. Belə ki, məktəbin ən parlaq həyatı məhz bu mərhələ ilə bağlıdır. Institutun gənc əməkdaşları Yurqen Habermas, Alfred Şmidt, Aleksandr Mitçerlik, Oskar Neqt, Albrect Velmer, Ernst Teodor Mol, German Şveppenхойzer, Kust Lenk və digərlərinin institutla əməkdaşlığı Frankfurt məktəbinin fəaliyyətinə güclü təkan vermişdir.

1961-1964-cü illərdə Heyderberq universitetində dərs deyən Habermas həmin ildə Frankfurt universitetinin professoru seçilir. Onun 1963-cü ildə işıq üzü görmüş “Nəzəriyyə və praktika” əsəri yalnız məktəb çərçivəsində deyil, ümumalmaniya nəzəri fəlsəfi həyatında hədisə olur və bundan sonrakı əsərlərində böyük maraqla qarşılanır. Bundan başqa “Elm və texnika ideologiya kimi” (1967) “İdrak və maraq” (1968) və digər əsərləri məktəbin nəzəri inkişafında əvəzsiz rol oynayır.

IV Mərhələ: sonuncu mərhələ özünün spesifik cəhətləri, sosial-ictimai və siyasi məsələlərin həlli metodlarının fərqliliyi ilə xarakterizə olunur. Yeni mərhələnin başlaması isə, 1968-1969-cu illərdə Avropada, xüsusilə Fransada başlayan gənclər hərəkatları ilə (bu hərəkatların ideya bazası Frankfurt məktəbinin ideyaları ilə səsleşir.) üst-üstə düşmüşdür. Adornonun ölümü, həmçinin M.Horkhaymerin hələ 1959-cu ildən praktik fəaliyyətdən uzaqlaşması, 1971-ci ildən isə Habermasın Sosial araşdırmalar institutunu tərk edərək özünün kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsini işləməsi ilə əlaqədar müstəqil fəaliyyəti, Frankfurt məktəbinin parçalanmasının əsas amillərindən olmuşdur. Rəhbərliyə Horst Bayerin gəlməsi ilə institutun fəaliyyətindəki müəyyən yerdəyişmələr və dəyişikliklər fonunda Osqar Neqt Hannover universitetində fəlsəfə kafedrasına keçir, 1969-cu ildə universitetin professoru seçilir. Habermas həmin illərdə “Sosial elmin məntiqinə dair” (1970), “Sonrakı kapitalizmin qanuniləşdirilməsi problemi” (1973) və “Kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi” (1981) kimi əsərlərini nəşr etdirir. Bütün bunlara baxmayaraq məktəbi tərk edən frankfurtçular öz fəaliyyətlərini yeni müstəvidə davam etdirirdilər. Həmin mərhələdə onların siyasi fəaliyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. İlk dəfə olaraq bu dövrdə məktəb “sağ” və “sol” qollara ayrılır.

Birinci fəslin “Frankfurt məktəbinin sosial-fəlsəfi özəllikləri” adlı ikinci yarım fəslində bu məktəbin fəlsəfi özəllikləri və aparıcı, əsas ideyalarının aktuallığından, fəlsəfi problemlərin qoyuluşundan bəhs olunur, onun həlli texnikasının rəasional işlənməsi metodları araşdırılır.

¹Социальная философия франкфуртской школы. М.: «Мысль», 1975, с.10

Fəlsəfə son nəticədə insana, onun xoşbəxtliyinə xidmət edən metod və metodologiya, sağlam həyat tərzinin özünü təmsil edən modellər hazırlamalıdır. Bu baxımdan Frankfurt məktəbini təmsil edən filosofların təlimləri, sosial və psixoloji ideyaları ibrətamizdir. Bu ideyaların çoxunu artıq Qərb cəmiyyətlərində həyata keçirmək üçün çox iş görülmüş və görülməkdədir. Məktəbin nümayəndələri sosial problemlərin həlli yolunun tapılmasında aparıcı ideyalar irəli sürmüş, ictimai - siyasi, sosial - fəlsəfi məsələlərə özünəməxsus şəkildə toxunmuşlar. Həmin filosoflar içərisində H.Markuzenin ideyaları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

O, məktəbin digər əsas nümayəndələri M. Horkhaymer və T. Adornodan fərqli olaraq Qərb rəşionalizmi və kapitalist cəmiyyəti arasındakı əlaqəyə birmənalı baxmırdı. Ona görə də bir çox hallarda sosioloji ədəbiyyatda Frankfurt məktəbində “solçu” mövqeyi ilə seçilən H.Markuze Z.Freydin davamçısı və neofreydizmin aparıcı nümayəndəsi kimi təqdim edilir. Öz sosial-fəlsəfi baxışlarında daha çox Freydə meyilli olan Markuze yazırdı: “O ki, qaldı mənim nəzəri mövqeyimə, burada mən öz dostum M.Horkhaymerə və onun sosial araşdırmalar institutunun əməkdaşlarına borcluyam”¹.

H.Markuzenin ilk geniş həcmli və önəmli əsəri “Zəka və inqilab” (1941) əsəridir. Əsər dissertasiya işi olan “Hegel ontologiyası və tarixi nəzəriyyənin əsasları” (1932) araşdırmasının genişləndirilmiş formasıdır. Eyni zamanda “Zəka və inqilab” fəlsəfi ədəbiyyatda Frankfurt məktəbinin proqram əsəri hesab olunur. Markuze burada Hegel fəlsəfəsi ilə yanaşı Marksın da fəlsəfi təliminin təhlilini vermiş, faşizmə isə birmənalı şəkildə neqativ münasibətini bütün çılpəqlığı ilə əks etdirmişdir. O, faşizmin əmələ gəlmə səbəblərini göstərərək yazır: “Terrorun kəskin tənqidinə baxmayaraq alman idealistləri inqilabı yekdilliklə salamlayırdılar.”² O, faşizmin məhz Hegel fəlsəfəsindən bəhrələndiyini, onun fəlsəfi ideyalarından öz məqsədlərinə uyğun istifadə etdiyini vurğulayırdı. Belə bir yanaşma metodunu paralel olaraq Yurqen Habermasda da görə bilərik. Y.Habermas bunu öz növbəsində “Leninizm” və “Stalinizm” adlandırırdı. Markuze ilk böyük həcmli işində ardıcıl şəkildə insanın mahiyyəti probleminin həllinə doğru irəliləyir. O, insana qiymət verərkən onun düşünən varlıq olduğunu, idrakı isə fərdi potensial imkanları üzə çıxartmağa imkan verən fenomen sayırdı.

H.Markuzeni bəzən “neomarksizm”, “antiavtoritar Marksizm” cərəyanlarına aid edirlər. “Markuzenin antiavtoritar və antitotalitar olması inkaredilməz bir həqiqətdir, lakin, nə təfəkkür tərzinə, nə mülahizə və əqli nəticələrinə, nə də təklif və tövsiyələrinə görə onu qətiyyənlə hansısa marksizm nümayəndəsi hesab etmək olmaz, baxmayaraq ki, o, Marks şəxsiyyətinə, onun bəzi ideyalarına hörmətlə yanaşmışdır.”¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, H.Markuzenin Frankfurt məktəbinə gətirdiyi özünəməxsus dünyagörüşü, fəlsəfəyə, cəmiyyətə münasibəti sonralar onun “Eros və sivilizasiya” əsərində əksini tapmışdır. Məhz bu andan Markuzeni elmdə əsl nüfuz sahibi kimi tanımağa başlayırlar. Marksdan Freydə doğru istiqamət götürən Markuze burada “Eros” və “Libido” münasibətlərini, onların sivilizasiyanın yaranmasında rolunu, sivil cəmiyyətin daxili mahiyyətini əks etdirən Freyd konsepsiyasının şərhini vermişdir. O, Freydlə mövqeyinə keçərək göstərir ki, onun nəzəriyyəsində irəli sürülmüş insan konsepsiyası Qərb sivilizasiyasının ağır günahlandırıcı aktı, eyni zamanda onun ən möhkəm müdafiəçisi oldu².

Frankfurt məktəbinin bütün nümayəndələrinin fəlsəfi fəaliyyəti sosial yönümlüyü ilə seçilir və bu son nəticədə iqtisadiyyat və siyasət, o cümlədən onların qarşılıqlı münasibətlərinin təhlilini aktuallaşdırır. Bu hal məktəbin fəlsəfi özəlliyi kimi özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, hakimiyyətin iqtisadi və siyasi idarə olunması ilə əlaqədar onlar müxtəlif siyasi partiyalarda təmsil olunurdular.

Elm və texnikanın ideoloji aspektləri H.Markuzenin “Birölçülü insan” kitabında özünəməxsus şəkildə ifadə olunub. O, öz konsepsiyasını təhlil edərkən T.Adornonun bu fikrini xüsusi vurğu ilə qeyd edir: “Dövlət tərəfindən ideologiyanın udulması hələ “ideologiyanın sonu” demək deyildir. Əksinə, spesifik mənada inkişaf etmiş industrial mədəniyyət daha çox ideologiləşdirilmiş olur. Industrial cəmiyyətdə ideologiya öz - özünü təkrar istehsal edir”³.

T.Adorno isə “cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi”nin yaradıcılarından biridir. Bu öz ifadəsini onun “neqativ dialektika” konsepsiyasında tapmışdır.⁴ Bu onun göstəricisidir ki, o, məktəbin digər nümayəndələri ilə birlikdə cəmiyyətin tənqidini verərkən birtərəfli deyil, “kapitalist” və

¹ Abbasov Ə. İdarəetmənin sinergetik əsasları. B.: 2006, c.194

² Маркузе Г. Эрос и цивилизация. М.: «АСТ», 2003, с.16

³ Маркузе Г. Одномерный человек. М.: «АСТ», 2003, с.275

⁴ Социальная философия франкфуртской школы. М.: «Мысль», 1975, с.9

¹ Маркузе Г. Эрос и цивилизация. М.: «АСТ», 2003, с. 10

² Маркузе Г. Разум и революция. М.: «Прогресс», 1993, с.29

“sosialist” cəmiyyətlərini vəhdətdə əks etdirməyə çalışmışdır. Bununla yanaşı, onun faşizmə münasibəti özünəməxsus olmuşdur. Lakin Adorno faşizmin daxili əlaqələrini, fərdi psixoloji faktorlarını təhlil edərək onun kapitalist cəmiyyətinin mahiyyətindən irəli gəldiyini diqqətə çatdırırdı. Onun xüsusilə antisemitizmə önəm verməsi maraq doğurur. T.Adorno antisemitizmi antidemokratiya kimi təqdim edir.¹

Təbii ki, məktəbin əsas ideya daşıyıcılarından olan Maks Horkhaymer sosial fəlsəfənin inkişafında aparıcı mövqeyə malik idi. O, məktəb daxilində T.Adorno ilə birgə fəaliyyəti və birgə nəşr etdirdikləri elmi işləri ilə diqqəti cəlb edir. Horkhaymer özünün “Eqoizm və azadlıq hərəkəti” məqaləsində belə bir ideyadan çıxış edir ki, insanlar özlərini ağılaşmaz cəmiyyətin üzvləri kimi apardıqca zəka özünü dərk edə bilməz. Əslində, cəmiyyətin belə absurd formada mövcudluğu zəkanın özünüdərk yollarının bağlanması əsası şərtdir. Yalnız ağılabatan cəmiyyətdə zəka, insan özünü dərk edə bilər. M.Horkhaymer hər bir fərdin xoşbəxtliyə çatma meylini eqoizmdə görür. O, eqoizmin emosional tərəfini nəzərə almır və hesab edir ki, eqoizmi məzəmmət etmək əvəzinə onun tarixi formalarını aşkar etmək lazımdır.

E.Fromm məktəbin digər nümayəndələri kimi Freyd nəzəriyyəsinin sosioloji tərəfinə diqqət yetirir. O, digər frankfurtçulardan fərqli olaraq Freyd nəzəriyyəsinin çatışmamazlıqlarını üzə çıxarır və ortodoksal freydizmin şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərini həll etməyə qadir olmadığını göstərirdi.²

Qərb cəmiyyətinin sosial psixoloji elementlərinin daşıyıcısı olan Frommun diqqət mərkəzində daha çox elə bu cəmiyyətin mədəniyyəti durur. Onu narahat edən isə Qərb mədəniyyətinin bəşəriyyəti böhrandan xilas problemidir. Onun fikrincə, bəşəriyyəti acınacaqlı tələdən xilas etmək olar, bu qurtuluşun yolu Qərb sivilizasiyasının texniki imkanlarından istifadə edərək “Yeni Qərb” cəmiyyətini yaratmaqdır. Ümumilikdə, Frankfurt məktəbinin bütün nümayəndələrinin fəlsəfi irsində “Yeni Qərbin” yaradılması, ağılabatan, şüurlu cəmiyyətin formalaşdırılması ideyası aparıcı motivdir.

Onlardan yeni nəsə daxil olan Yurqen Habermas əhəmiyyətli, kifayət dərəcədə fərqlənən filosof kimi tanınır. Avropada Yurqen

Habermasın fəlsəfəsinə əvvəllər böyük maraq olsa da 1981-ci ildə çap olunmuş “Kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi” kitabından sonra onun nüfuzu daha da artmışdır. Onun irəli sürdüyü ideyalar Frankfurt məktəbinə yeni nəfəs gətirmiş, fəlsəfi düşüncələri məktəbin fəlsəfi özəlliyini yeni formada ortaya qoymuşdur. 1963-cü ildə “Nəzəriyyə və praktika” əsərində Y.Habermas cəmiyyət nəzəriyyəsinin praktiki planda inkişafı məsələsini qoymuş, solumun inkişafında praktikaya yüksək qiymət vermişdir.

Habermas “cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi”ndə kapitalizmin tənqidini verərkən əslində hazırda mövcud olmayan kapitalizmin tənqidini verir və mövcud olmayan kapitalizmi ayırmaq üçün “sonrakı kapitalizm” terminini işlədir. Onun müasir cəmiyyətdə modernizmə münasibətini isə T.Adononun modernizmə olan yanaşmasının davamı və ya tənqidi kimi qəbul etmək olar.

Yurqen Habermas, öz fəlsəfi sistemini qurarkən rəsonallıq, etika və azadlıq anlayışlarına kommunikasiya anlayışını əlavə edir¹. Hər şeydən əvvəl o, mədəni birləşin universal əsaslarını təşkil edən proseslər içərisində kommunikasiya anlayışını ön plana çəkmişdir. Bununla o, həmrəylik anlayışının düşüncələrdə və praktikada möhkəmləndirilməsinə cəhd göstərir.

Müasir, siyasi nəzəriyyəçilər içərisində vətəndaş cəmiyyətinin daha dolğun, daha modern modelini vermişdir. Y.Habermas göstərir ki, geniş yayılmış sosial-ictimai birliklər bəzən müəyyən çətinliklər yaradır. Bununla belə, biz heç bir vaxt irqi, etnik, dini və digər mədəni müxtəlifliklərin, mədəniyyətlərin birbaşa dialoqla düşüncələrimizin açılmasına, onun ötürülməsinə mane olmasına imkan verməməliyik. Nəzərə alınmalıdır ki, bir-bir ilə mübarizə aparən müxtəlif cəmiyyətlər dialoq vasitəsilə uzlaşa bilər. Dialoqun faydası yalnız bununla bitmir, həmçinin o, sözün əsl mənasında özgə dəyərlər və etiqadlar haqqında dözümlü münasibətin və fikrin daha aydın yaradılmasına kömək edir. Vətəndaş cəmiyyətinin kökündə dayanan dialoq bəşəriyyətin kəşfi, onun nicatıdır. Dialoqa alternativ olan şey özünü siyasi repressiya, siyasi və mədəni-ictimai ayrı-seçkilik və digər qeyri-bəşəri aktlarda göstərir².

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Frankfurt məktəbinin sosial - fəlsəfi problemlərə münasibəti”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Frankfurt məktəbinin sosial fəlsəfəsində sağlam cəmiyyət ideyası”**

¹ Adorno T.W. The Authoritarian Personality. New-York., “Science editions”, 1950. p. 653

² Добренков В.И. Критика неотрейдистской концепции Эриха Фромма. М.: «Знание», 1972, с.125

¹Хабермас Ю. Вовлечение другого. С-П.: «Наука», 2001, с.7

²Хабермас Ю. Вовлечение другого. С-П.: «Наука», с.137

adlanan birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, sağlam cəmiyyət ideyası XX əsr sosial fikrinin fundamental fəlsəfi problemlərindən biridir. Bu problemin aktuallığı onunla izah olunur ki, indi bütünlüklə bəşəriyyət dərin iqtisadi və ruhi böhran keçirir.

Dünyanın necəliyi və insanın burada özünü necə hiss etməsi və müasir cəmiyyətin yeni yaranan problemlərə münasibəti, humanizm ideyalarının təbliği, sağlam cəmiyyətin qurulmasına təşəbbüs Frankfurt məktəbinin ideoloji təliminin əsasını təşkil edir. Frankfurt məktəbinin həm sosializmə, həm də kapitalizmə xas olan xüsusiyyətləri tədqiq etməsi və həmin xüsusiyyətlərin sinergetik formada birləşdirilməsinə çalışması, məktəbin yeni şəraitdə sosial - fəlsəfi ideyalarının müasir cəmiyyətin formalaşmasına, ona düzgün istiqamət verilməsinə yardım etmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətin “tənqidi nəzəriyyəsi”ndə müasir sivilizasiyanın, mədəniyyətin qüsurlarını göstərən, bəzən müəyyən proqnozlar verən məktəbin M.Horkhaymer, T.Adorno, E.Fromm, H.Markuze və s. kimi nümayəndələri yeni sivilizasiyaya keçid haqqında təsəvvürlərini elmi ictimaiyyətə çatdırırdılar. Onlardan Y.Habermas köhnə əsrin sonlarında bu məsələyə daha çox diqqət ayırır.

Y.Habermas hesab edirdi ki, “mədəniyyətər mübazizəsi” mövzusu çox zaman Qərbin iyrənc maddi maraqlarının örtüyü kimi özünü biruzə verirdi¹.

Müasir sivilizasiyada, integrasiya və qloballaşma şəraitində dünya nizamının pozulması daha da artır. Bu planetar prosesə reaksiya olaraq frankfurtçular “Yeni Qərbin”, “Yeni Dünyanın” modelini təklif edirlər.

Frankfurt məktəbinin “Yeni Qərbin”, “Yeni Dünyanın” modelini işləyib hazırlanması sanki fərdin düşüncəsini aydınlatdı, insanların yeni ideyalara baxış üsulunu, metodikasını dəyişdi. Sağlam cəmiyyətin qurulmasına ola biləcək inam yarandı. Yaponiyanın və Çinin Qərb sivilizasiyasından yan keçərək özünəməxsus dəyərləri qoruyub inkişaf etdirməsi, İslam mədəniyyətinin yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi Qərb sivilizasiyasının eniş anının yaxınlaşmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Belə insanlar ümumi mexanizmlə elə vəhdət təşkil edirlər ki, özlüyünü itirir, nəşə başqa şeyə çevrilirlər, insani keyfiyyətlərin bir çoxundan məhrum olurlar. Qərbdə bu cür insanlara “kütləviləşmiş insan” deyilir.

T.Adorno və M.Horkhaymerə görə “şişirdilmiş ağıl” insan fəaliyyətinin məhsuludur və bütün tarix boyu daim hakimiyyətə can atmaq

vasitəsi, fərdi əzmək aləti olmuşdur. Tarix fəlsəfəsindən çıxarılan bu mənfi qənaət həyatının son illərində T.Adornonu ümitsizlik və pessimizm girdabına yuvarlatmışdır. Y. Habermasın sözləri ilə desək, onun pessimizmi Samuel Bekketin “absurt teatrındakı” səhnələri xatırladır. Y.Habermasın fəlsəfəsində “instrumental ağıl”la yanaşı “kominikativ ağıl” kateqoriyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsasən sosio-mədəni prosesdir və onun təməlində məfkurənin inkişafı durur.

Ümumilikdə, fəlsəfi kateqoriyaların araşdırmasına, insan və onun mahiyyəti, sağlam cəmiyyət və s. kimi problemlərə böyük diqqət ayırmış bu məktəb Avropanın mədəni, sosial ictimai mühitə yeni intellektual ab-hava gətirmiş, Qərb fəlsəfəsinin sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Məktəbin tərəfdarları bütövlükdə sağlam cəmiyyətin qurulmasına, ağılabatan cəmiyyət formulunun tapılmasına cəhd göstərmişlər. Onların fikrincə cəmiyyəti, psixikanı sağlamlaşdırmaq kommunikasiyanı saflaşdırmaq, insanlararası münasibətləri normallaşdırmaq daha qlobal məşabətdə dövlətlər və xalqlar arasındakı münasibətləri ağıl və gözəllik qanunları əsasında qurmaqdır. Bu filosofların əqidəsinə dünya miqyasında sülhə və əmin-amanlığa, ümumbəşəri xoşbəxtliyə yol açar bilər. Burada ağılagəlməz çətinliklərin olduğunu da etiraf etmək lazımdır. Y.Habermas məsələni, yeni sosial-siyasi realıqda yaranan problemlərə diqqəti artıraraq bildirirdi ki, bu problemlərin kökü əslində uzun keçmişə gedir, lakin indi bunlar yeni məzmununda təzahür edir. Y.Habermasa görə, bu məsələlər gələcəkdə daha qlobal xarakter ala bilər ki, artıq onlara, dünya idarəetmə sisteminə yeni nəzərlə baxmağı tələb edir.

Bu fəslin ikinci yarımfəslində **“Frankfurt məktəbində insan və sosium” araşdırılır**. Bildirilir ki, insan və sosiumun qarşılıqlı əlaqələri, onların bir-birinə təsir imkanları, sosial mühitdə yaşayan insanın iztirabları, sivilizasiyalı cəmiyyətin özü ilə gətirdiyi fəsadlar içində fərdin psixoloji ovqatı Frankfurt məktəbinin həll etməyə çalışdığı əsas problemdir. Belə ki, insan və sosium, insanın müasir sosial cəmiyyətdə psixoloji halı, fərdin cəmiyyətdə rolu və fəaliyyəti Frankfurt məktəbi sosial fəlsəfəsinin mərkəzi problemidir.

Bütövlükdə insan və sosium problemləri və bunun həlli axtarışları Herbert Markuzenin araşdırmalarında mühüm yer tutur. O, göstərir ki, bioloji tələbatların ödənilməsi meyilləri insanı real həyatla üz-üzə gətirir. İnsan real həyatın tələbləri qarşısında aciz qalır və öz həyat tərzini onun tələblərinə uyğun qurmağa məcbur olur.

¹ Хабермас Ю. Расколотый Запад. М.: «Вес мир», 2008, с.22

Məktəbin digər nümayəndəsi Erik Fromm üçün əsas problem insan amilidir. Onun bütün konsepsiyalarının əsasında insan mərkəzi problemdir. E.Fromm qarşısına belə bir məqsəd qoyur: “Biz insanın mahiyyətini müəyyənləşdirməyə başlayanda belə bir sual qarşıya çıxır; İnsanı insan edən nədir”. O, bu problemi biososial nöqteyi- nəzərdən çıxış edərək izah etməyə çalışırdı¹. O, insanı hər şeyin mərkəzinə çəkir, onu əsas amil hesab edir və fərdin cəmiyyətdə oynadığı rolu əhəmiyyətli sayır.

Frankfurt məktəbinin nümayəndələri “insan-cəmiyyət” münasibətlərini tam əhatə edə bilməsələr də, bu problemin həllinə böyük əmək sərf etmişlər. Markuze “insan sosium” münasibətlərinin formalaşmasında əməyin rolunu xüsusi qeyd edirdi. İnsanın daxili aləmi, onun cəmiyyətdə rolu və fəaliyyəti Erik Frommda daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Frankfurt məktəbi nümayəndələri arasında insan təbiətinə və xarakterinə heç kəs onun qədər diqqət ayırmamışdır. Cəmiyyətdəki özgələsmə, elm və texnikanın “sosial” insana və eyni zamanda “təbiət” insanına vurduğu zərbə E.Frommu narahat edir, sanki bu dilemmadan qurtulmaq üçün nəsə axtarırdı. “Bu nəsə” insanın xoşbəxtliyinə yardım etməlidir.

Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinin etik konsepsiyaları isə cəmiyyətdə mövcud olan etik, əxlaqi norma və qaydaların araşdırılmasına, onun insan həyatı və davranışında təsirinə həsr edilmişdir. Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinin etik, əxlaqi norma və qaydaların araşdırılmasına, onun insan həyatı və davranışında təsirinə həsr edilmişdir. Onları daha çox düşündürən problem insanı bu norma və qaydalar çərçivəsində yaşamağa məcbur edən amillər olmuşdur. Etik qaydalar insan azadlığına nə cür və necə təsir edir? Bəs düzgün həyat nə deməkdir? – bu suallar filosofların diqqətini cəlb etmişdir.

Frankfurt məktəbində insan və sosium probleminin araşdırılmasında mühüm işlər görmüş Fromma görə, insan maddi istehsalın ilkin səviyyəsinə nail olmamışdan əvvəl müəyyən inanclarla malik olmuşdur ki, bunların vasitəsi ilə öz həyatını qurmuşdur. Lakin insan bir az sonra özünü daha çox buxovlanmış, çərçivəyə salınmış hiss etdi, tənhalıqdan əziyyət çəkməyə başladı. İnsan azadlıq əldə etmək istəyərkən qorxu hissi ilə qarşılaşdı, öz mahiyyətini itirməyə doğru yönəldi. Allah olmaq arzusunda bulunan insan qula çevrildi. O, böyük sənaye cəmiyyətində də özünün yaratdığı maşınların, kompüterlərin quluna çevrildi. Müasir

insan, elm və texnikanın verdiyi nailiyyətlərdən kənarda bir heçlikdir. İnsanı, cəmiyyətin inkişafını bu mövqedən tənqid edən Fromm bədbinliyə qapılmaz, çıxış yolu axtarır. Və göstərir: “Bizi insan edən daxilimizdə yətmir, xaricdədir – bu o hakimiyyətdir ki, ona tabe oluruq”¹.

Demək olar ki, Frankfurt məktəbinin bütün nümayəndələri həmrəy mövqedən çıxış edərək cəmiyyətdə insanın doğru ilə yanlış bir-birindən ayırması üçün maariflənməyin önəmini diqqətə çatdırırlar. Onlar hesab edirdilər ki, maariflənmə insanın özünə inamını artırır, özünü ona özü kimi aparmaq qabiliyyətini qazandırmışdır. İnsan sözün əsl mənasında elə azadlıq əldə etmişdir ki, indi onun sayəsində yalnız özünə arxalanır. Üzərindəki bütün hakimiyyəti rədd edən insan özünü təklikdə hər şey hesab edir.

E.Fromm vicdana öz münasibətini bildirərkən yazır: “Humanist vicdan – bu, bizim öz səsimizdir”². Humanist vicdan heç bir təzyiqə məruz qalmır və özü özündən mövcuddur, burada avtoritetdən söz gedə bilməz. Həmin vicdan bizim fəaliyyətimizi qiymətləndirir. Daxili dünyanızın, öz “Mən”imizin səsi olan humanist vicdan bizim özümüze olan reaksiyamızdır. Bu, bizim real, həqiqi “Mən”imizin səsidir. O, daha sonra yazır ki, humanist vicdan yalnız bizim real “Mən”imizin əksi deyil, həm də əxlaq təcrübəmizdir. Bu, həyatımızın məqsəd və prinsipindən ibarətdir. İnsan xoşbəxt olmaq istəyirsə öz vicdanının səsinə eşitməlidir. İnsan vicdanının səsinə qulaq asmalıdır.

İnsan və sosium problemlərinin genezisində dayanan səbəbləri araşdırarkən problemlərin hamısında inam faktorunun mühüm rol oynadığını görməmək olmaz. Bizim başa düşdüyümüz azadlıq, vicdan, bütövlükdə insan təbiəti tamamilə inamdan asılıdır. İnəm – insanın yaranışı ilə birgə meydana gələn fenomendir. Fərd bunsuz yaşaya, fəaliyyət göstərə bilməz. Ümumiyyətlə inamsız insan mahiyyətini itirir, əgər insanı inamdan məhrum etsək artıq insan yox, nəsə başqa bir şey olardı.

E.Fromm öz konsepsiyasında inamı da iki hissəyə - rəsonal və irrasional. O, inama qarşı şübhəni qoyaraq bildirirdi ki, şübhə həyatı problemlərimizin həllində mühüm rol oynayır. Hər inam formasının öz təbiəti var və Fromm bunu müəyyən etməyə cəhd edir. Rəsonal inam deyərkən o inamın belə bir formasını başa düşür ki, bu inam insana başqaları tərəfindən təlqin edilir. Belə inam insanın şəxsi təcrübəsi

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: «Хранитель», 2007, с.22

¹ Фромм Э. Иметь или быть? М.: «Прогресс», 1990, с.129

² Фромм Э. Человек для себя. Минск: «Попурри», 1998, с. 563

əsasında əldə edilməyib. İnam şübhədən ayrılmazdır – inam olan yerdə həmişə şübhəyə hansısa yer saxlanılır. İnsan bəzən hər bir şeyə, ən xırda, az əhəmiyyət daşıyan hadisə və proseslərə şübhə ilə yanaşır. Bu irrasional şübhədir. İnsan özü özünə, etdiyi və etmədiyi hərəkətlərə bir sözlə, hər şeyə şübhə ilə yanaşır. Belə insan daxili əzab və iztirab çəkir. Bu ifrat skeptisizmdir.

“Frankfurt məktəbi və özgələşmə problemi” adlanan ikinci fəslin üçüncü yarım fəslində həmin məktəbin nümayəndələrinin özgələşmə probleminə münasibəti araşdırılmışdır.

Frankfurtçular “Ozgələşmə-humanizmə sosial alternativdir”¹, söyləyirdilər. “Ozgələşmə fenomenində hər şeydən əvvəl söhbət mövcudluqdan gedir”². Bu fikrin müəllifi macar filosofu D.Lukaç özgələşmənin kökünü kapitalizmin iqtisadi institutlarında görürdü. Onun fikrincə, kapitalizmin iqtisadi quruluşu insanda insaniliyi məhv edir, hər cəhətli özgələşmə mühiti yaradır³.

Bu gün şübhə etməmək olar ki, yaşadığımız cəmiyyət böhran içərisindədir. Bu böhranın əsas təzahür formalarından biri özgələşmədir. “Ozgələşmə – insan fəaliyyətinin, onun əməyinin, səylərinin, düşüncə və əməllərinin məhsullarının hakim qüvvəyə çevrilərək ona qarşı durmasıdır. Bu qüvvələr prinsipə insanın özü tərəfindən yaradılsa da, axır nəticədə onun üzərində hakimlik edir.”⁴ Beləliklə, insan mahiyyətini itirir, başqalaşır. Özü - özünü yox, “başqası” onu idarə etməyə başlayır, azadlığını itirir. “Süni” olan təbii olanı üstələməyə başlayır. Onlar arasında qırılmaz tellər mövcud olsa da elm və texnikanın inkişafı ilə bu tellər daha da incələşməyə doğru gedir ki, bu da sosial təhlükənin xəbərcisidir. Beləliklə, sivilizasiyanın inkişafı özü ilə insan azadlığının boğulması və öz təbii halından uzaqlaşaraq sosiallaşan insanın özgələşməsi ovqatını gətirir.

“Ozgələşmə insanla dünyanın, insanla insanın, cəmiyyətlə şəxsiyyətin, zəka ilə varlığın, dillə gerçəkliyin, insanla təbiətin, insanla mədəniyyətin, insanla texnikanın münasibətlərini pozan, onları yadlaş-

dıran və bir-birinə düşmən edən qüvvə kimi çıxış edir.”¹ Sosial fəlsəfi ədəbiyyatda özgələşməyə daha çox diqqət ayıran Karl Marks olmuşdur. O qeyd edirdi ki, xüsusi mülkiyyətin hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə əməyin nəticəsi başqalarının əlinə keçir, özgələşir və fəhləyə qarşı durur. Mütəfəkkir sübut edirdi: “iqtisadi özgələşmə - gerçək həyatın özgələşməsidir”². Marks özgələşməni daha çox iqtisadi amillərlə bağlasa da əslində bu fenomenə yeni baxış bucağı açmış oldu.

Frankfurt məktəbi sosialaşma prosesində insanın özgələşməsinə münasibət bildirərkən mədəniyyət anlayışını ön plana çəkərək göstərirdi ki, insan təbiətin verdiyi ilə razılaşmayaraq özü yaratdıqdan, mədəniyyətin yeni norma, qanun və tabularını təqdim etdiyi andan özgələşməyə başlamışdır. Fərd artıq təbiətin deyil, özünün yaratdıqları ilə yaradır, öz qoyduğu qanunlar sistemində yaşayır. Beləliklə, insan özü üçün problemə çevrilmişdir. Frankfurtçular mədəniyyət, sivilizasiyaya sistemində də insanın oynadığı roldan çıxış edərək hesab edirdilər ki, mədəniyyət inkişaf etdikcə insanı insandan uzaqlaşdırıb, əsl insan arxa plana çəkilmişdir. Sosial fəlsəfi problemlərin qoyuluşu və həlli digər məsələlərdə olduğu kimi frankfurtçuların özgələşməyə baxışı da K.Marks nəzəriyyəsi ilə Z.Freyd təlimi arasında dayanır. Onların fikrincə Marksla Freyd konseptual baxımdan bir-birini tamamlaya bilər. Əgər Marks əməyin özgələşməsinə ön plana çəkirsə Freyd mədəniyyətin yaratdığı özgələşmədən bəhs edirdi. Bu baxımdan məktəbin nümayəndələri onların nəzər-nöqtəsini sintez edərək bu fəlsəfi problemin həllinə çalışırdılar. Onların qənaətinə görə bütün hallarda insan, nə mədəniyyətdən, nə də özgələşmədən qurtulan deyil. Nə qədər ki, insan mövcuddur o, işləməli, qoyulmuş qanun norma və prinsiplərə uyğun surətdə fəaliyyət göstərməlidir. İnsanın xoşbəxtliyi də elə bundadır. Ancaq fərd fəaliyyət göstərərkən öz insani dəyərlərini qoruyub saxlamalıdır. Bununla belə, müasir cəmiyyətdə insanın özgələşməsi labüddür. Frankfurtçular əmindilər ki, özgələşmə şəraitində belə xoşbəxt olmaq mümkündür. Bu, insanın özünüdərkindən keçir.

Ozgələşmə problemini işləyən məktəbin ən fəal nümayəndələrindən biri Erik Fromm solumun inkişafı kontekstində ayrıca fərdin yerinə xüsusi diqqət yetirir. Onun məqsədi sivilizasiyanın inkişafı nəticəsində getdikcə daha da sosiallaşan, özgələşən insanın xilasına nail

¹ Титаренко А.И. Антидеи. М.: «Политиздат», 1984, с.10

² Лукач Д. К. Онтологии общественного бытия. М.: «Прогресс», 1991, с.265

³ Хевеши М. Д. Лукач и его неприятие в советской идеологии. <http://www.polizat.ru>

⁴ İsmayılov F. İnsan və dünya. B.: “Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası” 1994, c.173

¹İsmayılov F. İnsan və dünya. B.: “Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası” 1994, c.174

²Маркс.К. Энгелс.Ф.Соч.Т.3.с.37

olmaqdır. O, əmindir ki, artıq insan öz mahiyyətini itirmiş nəşə başqa bir varlıq olmuşdur. İnsanı bu faciədən xilas etməklə sivilisasiyanın qurtuluşuna nail olmaq mümkündür.

Fromm “özləşmə altında elə qavranılma üsulunu başa düşür ki, bu zaman insan özünü nəşə başqası (özləşmə) kimi hiss edir. Onun fikrincə, müasir cəmiyyətdə özləşmə ayrıca fərdin aqibətidir, burada insan özünə yad olur, o özünü yaradıcı və ya öz fəaliyyətinin ağası kimi hiss etmir.

Əgər diqqət yetirsək aydın olar ki, insan cəmiyyətində özləşmədən qaçmaq qeyri-mümkündür. Sosiallaşma özü ilə özləşməni də gətirir, nə qədər sosiallaşırsa bir o qədər də özləşir. Bu baxımdan özləşmənin kökündə sosiallaşmanın özü dayanır. Beləcə inkişaf edən sivilisasiya, cəmiyyət getdikcə daha çox sosiallaşır - deməli özləşir. Məktəbin demək olar, bütün nümayəndələri “təbiət – insan” münasibətlərindən bəhs edərkən sosiallaşma prosesində özləşmənin dərinləşməsi probleminə diqqət yetirmişlər.

Frankfurt sosial fəlsəfəsinin mərkəzində duran mühüm məsələlərdən biri də hakimiyyət və bürokratiya problemidir. Frankfurtçuların xalq və bürokratiya konsepsiyasına diqqət yetirərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, məktəbin nümayəndələri xalqla bürokratiya arasındakı sosial özləşmədən bəhs edirlər. Onların fikrincə, bürokratiya tamamilə xalqdan özləşmişdir, onun üçün xalq nə sevgi, nə də nifrət obyektidir. Məmurlar üçün idarəçilikdə heç bir müqəddəs hiss yoxdur, onların nəzərində insanlar yalnız rəqəm və cansız materiyadır. E.Fromm görə, özləşmiş cəmiyyətdə insan siyasi iradəsinə görə azaddır, lakin praktiki olaraq onun fikri cəmiyyətdə mövcud düşüncələrdə ərimişdir və ya ayrıca ideologiyanın məhsuluna çevrilmişdir. O, açıqca yazır: müasir insanın düşüncəsində belə bir sual yaranır: belə bir həyatı yaşamağa dəyərmimi? ¹

Məktəbinin nümayəndələri öz nəzəri-praktiki ideyaları ilə hakimiyyətin vacibliyini vurğulayır, onun daha ağlabatan, insan həyatını daha mənalı olmasına, bununla da insanın özləşmədən mümkün olduğu qədər uzaqlaşmasına çalışırlar.

İşin “Nəticə” hissəsində tədqiqata yekun vurulur və əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Frankfurt məktəbində insan və cəmiyyət problemi, AMEA “Sosial-siyasi problemlər” elmi-nəzəri jurnalı, N 4 (9), 2007. s. 113-117
2. Frankfurt məktəbində insan və sivilisasiya məsələləri, AMEA “Sosial-Siyasi problemlər” elmi-nəzəri jurnalı, N 2-3 (11), 2008. s. 74-77
3. Frankfurt məktəbində sosiallaşma fəlsəfi problem kimi, Bakı Slavyan Universiteti, “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, 5/2009. s. 279-282
4. Проблема плюрализма и межкультурного диалога во Франкфуртской школе, «Журнал научных публикации аспирантов и докторантов», № 8, август 2009. s. 72-74
5. Frankfurt məktəbində etik fikir normalar sistemi kimi, “Kültür evreni”, № 3, yaz 2009. s. 388-393
6. Frankfurt məktəbində mədəniyyətlərarası dialoq və plüralizm problemi, AMEA “Məruzələr”, N 4, 2009. s.191-197
7. 3-8 may 2010-cu il tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfransda “Frankfurt məktəbində sağlam cəmiyyət və Azərbaycançılıq ideyası” mövzusunda çıxış Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri toplusunda dərc edilmişdir. s. 303-308
8. Frankfurt məktəbinin tarixi inkişaf mərhələləri, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyət fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №14, Bakı, sentyabr 2010. s. 131-140
9. Проблема межкультурного диалога и культурного плюрализма в социальной философии Франкфуртской школы, «Вестник Карагандинского Университета», №2(66)/2012. с. 87-92
10. Özləşmiş cəmiyyətdə mədəniyyət (Frankfurt məktəbinin timsalında), Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyət fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №19, Bakı, iyun 2013. s.187-193

¹ Фромм Э. Здоровое общество. М.: «АСТ», 2006, с. 202

Социальная философия франкфуртской школы

Social philosophy of the Frankfurt school

Резюме

Summary

Диссертация посвящена изучению социальной философии франкфуртской школы, обладающей особой значимостью, как одного из самых влиятельных направлений социально-философского течения, современной западной философии.

Диссертация состоит из пяти параграфов, объединенных в две главы. В первой главе диссертации, которая называется «Эволюция и основные направления развития франкфуртской школы», дается всесторонний анализ основных условий этого процесса, сложные и противоречивые факторы и течения, оказывающие на него влияние, а также различные этапы развития указанной школы. Раскрываются философские концептуальные основания, обосновывается актуальность основных идей школы. Рассматриваются методы обоснования представителями школы концепций «негативная диалектика», «теории критики общества», «теория коммуникативного действия» и «одномерный человек». Уделяется большое место социально-философским взглядам М. Хоркхаймера, Т. Адорно, Х. Маркузе, Е. Фромма, Ю. Хабермаса и их отношению к марксизму и фрейдизму.

Во второй главе диссертации «Отношение к социально-философским проблемам франкфуртской школы» отмечается, что идея здорового общества всегда интересовала представителей школы. Они выступали как сторонники гуманизма, веры в прогресс, просвещения и диалога в обществе, выдвигали модель «новый Запад» и делились своими мыслями о проблеме отчуждения в обществе и о причинах ее возникновения.

Отмечается, что школа, уделяющая большое внимание таким проблемам, как сущность философских категорий, человека, здоровое общество и т.д., смогла принести новую интеллектуальную атмосферу в культурную и социально-общественную среду Европы и дала сильный толчок последующему развитию западной философии. В заключении делаются соответствующие выводы и даются необходимые рекомендации по дальнейшему исследованию проблемы.

This dissertation work is dedicated to the investigation of social philosophy of the Frankfurt school, being is the most special significance as one of the influential direction to social and philosophical currents under the condition of modern Western philosophy.

The dissertation work consists of five paragraphs united into two chapters. The first chapter of dissertation work is “Evolution and the main direction of development of the Frankfurt school” here has given the comprehensive analysis of the main conditions of this process, various and contradictory factors and influencing currents to that, also the different periods of development of presented school. Also revealed the philosophical conceptual bases and substantiated the actuality of basic ideas of this school. There looked through the methods of justified concepts of “negative dialectics”, “critical theory of a society”, a theory of “communicative action” and “one-dimensional man” by officials of the school. Here has given comprehensive place to the social and philosophical points of M.Horkheimer, T.W.Adorno, H.Marcuse, E.Fromm, J.Habermas and their attitude to Marxism and Freudism.

In the second chapter in the dissertation work “Attitude of the Frankfurt school to socio-philosophic issues” presented an idea of healthy society that has always been of most interest for the school officials. They acted as supporters of humanism, believers in progresses, enlightenment and dialog in a society, put forward a model of “The New West” and shared their thoughts about the alienation problem in a society and reasons of its creation.

Here has noted, the school that gave great attention to the study of the philosophic categories of this problem, human and healthy society and etc. has brought new intellectual atmosphere in the cultural and social-public in Europe and gave strong impetus to the development of the Western philosophy. In the conclusion has given the necessary recommendations on following investigation problems.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ И ПРАВА**

На правах рукописи

ФАИК ЭЛМАН ОГЛУ ХУДАНЛЫ

СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ ФРАНКФУРТСКОЙ ШКОЛЫ

Специальность: 7207.01 – Социальная философия

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии**

**AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur
Tiraj-100**

Баку – 2013